

НИКОЛА РАМИЋ
(Београд)

О ЈЕДНОМ ПРИМЈЕРУ ЈЕКАВСКОГ ЈОТОВАЊА

На примјеру лексеме *ијјеме*, трагом појављивања њених разноликих гласовних форми у ијекавским народним говорима, настоји се утврдити судбина сугласничке групе *ијј* у процесу јекавског јотовања а с обзиром на статус лексеме појединачно.

Познато је да у једном периоду развитка српскога језика еволуирају изговорне вриједности дифтоншкога старога вокала *јаѿи*, па на једном дијелу територије, на ијекавском говорном подручју $\bar{b} > ије, \check{b} > је$ (уз доста варијација везаних за поједине локалне говоре — првенствено када је дуго јат у питању, али и са разноликим вриједностима континуаната позиционо условљеним или везаним за поједине морфолошке категорије или, пак, за лексичке јединице). Конституисање оваквих замјена, према грађи коју нуде писани споменици, почиње у XIV вијеку и, сагласно релативној хронологизацији која подразумева природну тежњу ка упрошћавању система процесом монофтонгизације вокала који се остваривао као непотпун дифтонг, након икавске и екавске замјене. У позицијама *консонанѿи* + *је* од краткога јата (у неким случајевима и као једносложни континуант дугога јата, карактеристичан за поједине говоре или морфолошки маркиран) долази до стварања консонантских група. Фонетском законитошћу, тзв. јекавским јотовањем, новонастале групе *неѿалаѿиал* + *ј* свде се на нове консонанте, *ѿалаѿиале*, или на нове *груѿе* — све у складу са развојним принципима дистрибуције фонема, односно са тенденцијом смањивања инвентара консонантских група или остваривања онаквих какве су већ биле садржане у систему.

Процес оваквих измјена у ијекавским говорима није вршен у свим групама истовремено, а и домашаји су им различити. Најприје долази до измјена у групама са алвсоларним *л* и *н*, што је и најдоследније спроведено, затим јотовању подлијежу дентални плозиви *иѿ* и *ѿ*, у мањем обиму и са знатним несагласностима када су поједини говори у

питању, као и са бројним одступањима у истих категорија. Јотовање фрикативних дентала *с* и *з* и африкате *џ* ужег је ареала, а лабијали *ѣ*, *б*, *м*, *в* најкасније су захваћени овом гласовном промјеном и измјене у вези са њима, које се, у суштини, свode на стварање нових група у којима је *ј* замијењено са *љ*, карактеришу мали број ијекавских говора.

Изостајање јекавског јотовања у појединим групама често се узима као један од показатеља времена и начина удаљавања појединих идиома од жаришне, источнохерцеговачке и зетско-јужносанџачке зоне. Недоследности у употреби јотованих форми и форми са неизвршеним јотовањем, када се ради о групама захваћеним процесом, у дијалектолошким радовима тумаче се на разне начине. Најчешће се говори о односу двосложне и једносложне замијене у облицима или сродним ријечима и о интерференцији система. Судбина групе зависи и од статуса лексеме појединачно.

Једна од њих је лексема *џјеме* (стсл. *тѣма*) („горња страна главе, врх лобање, *vertex*“). У дијалектолошким радовима често се наводи као примјер у којем група *џј* остаје неизмијењена. То потврђује и грађа коју доносе упитници за Српски дијалектолошки атлас и за пројекат Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс (преко три стотине њих). Ваља нагласити да је у Вука само *џјеме*, и прије 1839. године — за који период се напомиње да су у његовом језику преовладавале јотоване форме у примјерима гдје дентални пловиви *џ* и *д* непосредно претходе јекавском рефлексу кратког јата.¹ Тезу А. Пеце о преузимању ове лексеме из књижевног језика² подупиरे чињеница да се у неким ијекавским говорима, у ускочком³ и горобиљском⁴ нпр., јавља екавска форма — *џеме*. Таква теза иницира претпоставку да су у народним говорима, за означавање горње стране главе, функционисале и неке друге лексеме. Нема сумње да су то у босанским говорима обични турцизам *џейалук*, *џейелук*, романизам *ћиварица*, *ћеварица*, *ћиферица*, а *џил* (стсл. *тѣилъ*) је садржано у широко распрострањеним *џоџиљак*, *зайиљак*, *зайилак*, *џоџиок*, те у, по Скоку, хиперјекавизмима *зайјелак*, *зайјељак*, *заћељак*⁵ ... као и у *зайјејевак*, *заћејевак* и у другим сличним формама које означавају оно што је „задњи дио главе, лобање“. Али, напријед изречено никако не треба схватити као тврдњу да лексеме *џјеме* у ијекавским народним говорима

¹ Ивић, Поговор, 100.

² Пецо, ГИХ, 57.

³ Станић, Ускоци, 111.

⁴ Николић, Горобиље, 665.

⁵ Скок, под *zàtilak*.

није било прије њеног евентуалног продирања из писане ријечи или црквеног језика. Довољно је да се зна да је било и других лексема које су функционисале у истом (или сличном) значењу. (Уп. однос *дјевојка* : *цура*.) У Рјечнику ЈАЗУ најстарија потврда за *ѿјеме* је из XV вијека.⁶ Лексема је могла бити захваћена процесом јотовања.

У већ помињаним упитницима, у два пункта, у селу Жлијебац у околини Братунца, и, на другој страни босанскохерцеговачке територије, у Црном Врху, селу на средокраћу између Гламоча и Дрвара, забиљежена је форма *ћѿме* — дакле, с јотовањем денталног плозива *ѿ* у контакту са *ј* из рефлекса краткога јата.

Постојање нејотоване и ријетко посвједочене форме с извршеним јотовањем није ништа необично када се појава сагледава с обзиром на домашаје измјена *ѿ* и *д* у вези са *је* од јата, на претпостављену интерференцију система, а тако и на чињеницу да и у књижевном језику ијекавског изговора јотоване форме нису регуларне. (Поновно успостављање старог стања тиме се знатно увећава.)

Још једна гласовна форма ове лексеме — *ѿљеме* — заслужује посебну пажњу. У већ помињаним упитницима појављује се релативно често — посвједочена је у 33 пункта. (Најчешћа у источнобосанским говорима, али и на подручјима источне Херцеговине, централне и сјеверне Босне, у околини Бањалуке ...) У дијалектолошким радовима углавном се само констатује.⁷ Има је и у збирци ријечи из Далмације и Херцеговине Ћ. Николајевића (рукописи Српског ученог друштва): *тлѿме* в. *шлѿме* *culmen*. Као лексикографску одредницу доноси је и Рјечник ЈАЗУ: *tl'eme, n. bit će isto što i tjeme s l epenth. između t i j. Samo u Stulićevu rječniku (v. šl'eme)*.⁸ У оба случаја наглашава се епентеза и семантичка веза са лексемом *шљеме* (*сљеме*). Семантичку везу омогућава полисемантичка структура ових лексема, а кад се томе дода да имају сличан фонетски склоп (в. и начин извођења данас непродуктивним суфиксом), схватљива је реализација у изреци: „Кад падне *шљеме* на *ѿјеме*“ (Вукове народне пословице). (Уп. и тумачење одреднице *sleme* у етимолошком рјечнику Ф. Безлаја, гдје, поред осталог, стоји и „*culmen domus*“ и „*vertex fornacis*“.⁹)

Измјена *ј* из *је* од јата у *љ* позната је појава у скуповима *ѿј*, *бј*, *мј*, *вј* и карактерише говоре уске дијалекатске зоне (углавном у Црној Гори и једном дијелу Херцеговине). Не упуштајући се у расправу да

⁶ Рјечник ЈАЗУ, под *tjeme*.

⁷ Ђукановић, ГЦ, 214; Пецо, Јотовање, 91...

⁸ Рјечник ЈАЗУ, под *tl'eme*.

⁹ Безлај, под *sleme*.

ли се у оваквим скуповима ради о правој или, пак, о привидној епентези,¹⁰ ма која врста јотовања да је у питању, ваља нагласити да се у тумачењима стварања група *ѿљ*, *бљ*, *мљ*, *вљ* истиче, поред стабилно локализованог изговора у зони усана — што је и одлучујуће за посебан начин јотовања лабијала — и артикулационо својство експлозивности.¹¹ А дентали *ѿ* и *д* су експлозивни. То не значи да резултати јотовања *ѿ* и *д* треба да су у складу са јотовањем лабијала, али остаје могућност да се у извјесним случајевима фонетски склоп *ѿј* (*ѿјеме*, *ѿјена*, *ѿјешѿав* ...), ако већ није прешао у африкатску вриједност *ћ*, реализује као изговорно много једноставнија сугласничка комбинација *ѿљ* (у Грбљу *ѿљеница*,¹² у Ускоцима *ѿљешѿав*¹³). Реализација *ѿљеме* и није карактеристична за говоре у којима су лабијали подложни јекавском јотовању, нити се може утврдити да су то говори које обиљежава процес дејотације ма како насталих група *ѿљ*, *бљ*, *мљ*, *вљ* — што би, на неки начин, могло имати утицаја и на судбину групе *ѿј*.

Резултати измјена група *ѿј*, *дј* захваћених новим јотовањем, нешто чешће, и на разним странама, управо су нове групе *ѿљ*, *дљ*. Рјечник ЈАЗУ као одредницу доноси *smetl'e*, с потврдом из Вукових народних приповједака, и указује на сличне дијалекатске ликове — *svitl'e*, *orudl'e*, *frudl'e*¹⁴ — све у збирних именица у којих је наставак *-је* нарочито продуктиван, а то је категорија карактеристична за ново јотовање (*-ѿје*). У формама *ѿројѿѿље* и *смеѿље* биљеженим у Бекији М. Шимундић види наставак *-ље* „како је то *i* у неким *čakavskim* govorima“. ¹⁵ Аналогију, *дрвеѿље* према *здравље* и др., односно уопштавање форманта *-ље* налази и С. Халиловић у околини Кладња.¹⁶ П. Скок у форми *смеѿље* претпоставља укрштање и *л* из именице *меѿла*.¹⁷ Ма како било, напоредно појављивање форми са *ѿј*, *ћ* и *ѿљ* и у категорија захваћених новим јотовањем, а и њихова тумачења, могу, у извјесној мјери, бити корисна за сагледавање проблема и разјашњења у вези са формом *ѿљеме*.

¹⁰ В. нпр. Симеон, I/310 и Вуковић, Историја, 164.

¹¹ Вуковић, Историја, 164.

¹² Скок, под *tjēna*.

¹³ Станић, УР.

¹⁴ Рјечник ЈАЗУ, под *smetl'e*.

¹⁵ Шимундић, ГИКБ, 49.

¹⁶ Халиловић, Тухолъ, 290.

¹⁷ Скок, под *mèsti*.

И најзад, форма *кљѐме*, забиљежена у мјесту Потпет код Сребреника, претпоставља форму *ѡљеме* која јој претходи, резултат је измјене сугласничке групе *ѡљ* у *кљ* дисимилационим путем.

СКРАЋЕНИЦЕ И ЛИТЕРАТУРА

- Безлај — France Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, III, Ljubljana 1995.
- Вуковић, Историја — dr Jovan Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, I dio: Uvod i fonetika, Београд 1974.
- Ђукановић, ГЦ — Петар Ђукановић, *Говор села Горње Цајарде (код Зворника)*, СДЗБ XXIX, Београд 1992.
- Ивић, Поговор — др Павле Ивић, *О Вуковом рјечнику из 1818. године*, Београд 1966.
- Николић, Горобиље — Мирослав Николић, *Говор села Горобиља (код Ужичке Пожеге)*, СДЗБ XIX, Београд 1972.
- Пецо, ГИХ — Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, СДЗБ XIV, Београд 1964.
- Пецо, Јотовање — Asim Peco (i drugi autori), *Govori sjeverozapadne Bosne*, ВН DZb II, Sarajevo 1979.
- Рјечник ЈАЗУ — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, JAZU.
- Симеон — Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, II, Zagreb 1969.
- Скок — Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971–1974.
- Станић, Ускоци — Милија Станић, *Ускочки говор*, СДЗБ XX, Београд 1974.
- Станић, УР — Милија Станић, *Ускочки речник*, 1–2, Београд 1990–1991.
- Халиловић, Тухоль — Senahid Halilović, *Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)*, ВН DZb VI, Sarajevo 1990.
- Шимундић, ГИКБ — Mate Šimundić, *Govor Imotske krajine i Bekije*, Djela ANU BiH XLI, Sarajevo 1973.